

साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर, चितवनको
स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको पाठ्यांश परिपूर्तिका लागि
दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
सीतादेवी पौडेल

क्याम्पस क्र.सं. : ३६/०६३
त्रि.वि.दर्ता नं. ६-१-१९-४३९-२०००
नेपाली विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन
२०६६

साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर, चितवनको
स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको पाठ्यांश परिपूर्तिका लागि
दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधनिर्देशक
होमनाथ सापकोटा

शोधकर्ता
सीतादेवी पौडेल

क्याम्पस क्र.सं. : ३६/०६३
त्रि.वि.दर्ता नं. ६-१-१९-४३९-२०००
नेपाली विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन
२०६६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग
भरतपुर, चितवन
मा

शोधकर्ता
सीतादेवी पौडेल

(क्याम्पस क्र.सं. : ३६/०६३
त्रि.वि.दर्ता नं. ६-१-१९-४३९-२०००)

द्वारा प्रस्तुत

साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनी, व्यक्तित्व र
कृतित्वको अध्ययन

शीर्षकको

शोधपत्र

नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्ष, दसौं पत्रको
प्रयोजनका निम्ति स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कनसमिति

.....
बाह्यपरीक्षकको हस्ताक्षर
(.....)
मिति : २०६६/ /

.....
शोधनिर्देशकको हस्ताक्षर
(सहप्रा. होमनाथ सापकोटा)
मिति : २०६६/ /

.....
विभागीय प्रमुखको हस्ताक्षर
(प्रा.डा.नारायणप्रसाद खनाल)
मिति : २०६६/ /

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवनको नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षकी छात्रा सीतादेवी पौडेलले साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, नेपाली विषयको दसौं पत्रको पाठ्यांश परिपूर्तिका निमित्त मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्णतया सन्तुष्ट छु । अतः यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्न सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६६/१२/३१

(होमनाथ सापकोटा)

उप-प्राध्यापक

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

भरतपुर, चितवन

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवनको नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको पाठ्यांश परिपूर्तिका निमित्त दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ तयार गरिएको हो । प्रस्तुत शोधपत्र मैले मेरा आदरणीय गुरु उपप्रा.होमनाथ सापकोटाको निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यस क्रममा आफ्नो कार्यव्यस्तताबाट पनि यथाशक्य समय निकालेर अत्यन्तै सहज तथा आत्मीयतापूर्वक मलाई राम्रो निर्देशन दिनुभएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गर्नुहुने त्रि.वि. वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु डा. नारायणप्रसाद खनालप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यस शोधपत्रको तयारीका क्रममा आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्ने कार्यदेखि लिएर सोधपुछका लागि आफ्नो व्यस्त समय दिएर पूर्ण सहयोग गर्नुहुने विशेषतः शोधनायक हरिहर रेग्मी 'सविता'ज्यू तथा रेग्मी परिवारका अन्य सदस्यहरूप्रति म कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । आफ्नो अमूल्य समय दिएर अन्तर्वार्ताको क्रममा भर्को नमानिकन सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरूप्रति म आभारी छु, साथै लेखनकार्यका निमित्त सधैं हौसला एवम् प्रेरणा दिई सहयोग पुऱ्याउनुहुने आदरणीय गुरुहरू उपप्रा.धनेश्वर भट्टराई, सहप्रा.होमनाथ सापकोटा, उपप्रा.दीननाथ पण्डित, उपप्रा.रविकिरण अधिकारीलगायत नेपाली विभागका सम्पूर्ण गुरुहरू तथा पुस्तकालयका सहायक प्रशासकद्वय शिवप्रसाद पोखरेल तथा विजयराज पण्डितसहित वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय परिवारप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने सिलसिलामा मलाई व्यक्तिगत रूपमा सहयोग गरेर बिसर्नै नहुने गुन लगाउने मेरी प्यारी मित्र पार्वती सापकोटाप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु साथै श्रद्धेय डी.आर. पोखरेलप्रति पनि कृतज्ञ छु । घरायसी व्यवस्थापनको कुशल प्रवन्धमार्फत

हरतरहले मद्दत गरिदिने मेरा बुबाआमा नन्दलाल पौडेल तथा मनकुमारी पौडेलप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । दिदी हिरा कँडेल बहिनीहरू जमुना, सिर्जना, अस्मिता तथा भाइहरू अशोक, अश्विन तथा अमृत साथै भतिज प्रथम कँडेल एवम् स्नेही मित्र रीता पौडेलप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सबै सहयोगीहरूका साथै यस शोधपत्रलाई शुद्धसँग समयमै टड्कण गरिदिनुहुने गण्डकी फोटोकपीका राजेन्द्र ढकालप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवनको नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०६६/१२/३१

(सीतादेवी पौडेल)

क्याम्पस क्र.सं. : ३६/०६३/०६५

त्रि.वि.दर्ता नं. ६-१-१९-४३९-२०००

नेपाली विभाग

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०६६

विषयसूची

- (क) आवरणपृष्ठ
- (ख) शोधपत्रको स्वीकृतिपत्र
- (ग) शोधनिर्देशकको मन्तव्य
- (घ) कृतज्ञताज्ञापन
- (ङ) सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधप्रयोजन	१
१.३	शोधविषय	१
१.४	समस्याकथन	१
१.५	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.६	पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा	२
१.७	शोधको औचित्य र महत्त्व	४
१.८	शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा	४
१.९	सामग्रीसङ्कलन र शोधविधि	४
	१.९.१ सामग्रीसङ्कलनप्रक्रिया	५
	१.९.२ पुस्तकालयीय अध्ययनप्रक्रिया	५
	१.९.३ अन्तर्वार्ता र भेटघाट	५
१.१०	शोधविधि र सैद्धान्तिक ढाँचा	५
१.११	शोधपत्रको रूपरेखा	६

परिच्छेद : दुई

साहित्यकार हरिहर सविताको जीवनीको अध्ययन

२.१	जीवनी	८
२.२	वंश परम्परा, जन्म र नामाकरण	९
२.३	बाल्यकाल, उपनयन र शिक्षादीक्षा	१०
२.४	वैवाहिक तथा पारिवारिक स्थिति	१२
२.५	आर्थिक अवस्था र पेसा	१३
२.६	सेवा	१४
२.७	साहित्यिक र सामाजिक क्षेत्रमा प्रवेश	१५
	२.७.१ साहित्यिक क्षेत्रमा भएका कार्यहरू	१६
	२.७.२ सामाजिक क्षेत्रमा भएका कार्यहरू	१७
२.८	रूचि	१८
२.९	अविस्मरणीय घटना	१९
	२.९.१ दुःखद घटना	१९
	२.९.२ रोचक घटना	२०
२.१०	भ्रमण	२१
२.११	सम्मान तथा पुरस्कार	२१
२.१२	प्रेरणाको स्रोत	२२
२.१३	चिन्तन विचार र दर्शन	२२
२.१४	निष्कर्ष	२४

परिच्छेद : तीन

साहित्यकार हरिहर सविताको व्यक्तित्वको अध्ययन

३.१	पृष्ठभूमि	२६
३.२	बाह्य व्यक्तित्व	२७
३.३	आन्तरिक व्यक्तित्व	२८
३.३.१	साहित्यिक व्यक्तित्व	२८
३.३.१.१	कथाकार व्यक्तित्व	३०
३.३.१.२	कवि/काव्यकार व्यक्तित्व	३१
३.३.१.३	व्यङ्ग्यकार व्यक्तित्व	३२
३.३.१.४	लेखकीय व्यक्तित्व	३२
३.३.२	साहित्येतर व्यक्तित्व	३३
३.३.२.१	सामाजिक व्यक्तित्व	३३
३.३.२.२	शिक्षक	३४
३.३.२.३	प्रशासनिक व्यक्तित्व	३५
३.३.२.४	राजनीतिक व्यक्तित्व	३५
३.३.२.५	सम्पादक व्यक्तित्व	३७
३.४	निष्कर्ष	३८

परिच्छेद : चार

साहित्यकार हरिहर सविताको कृतिहरूको अध्ययन

४.१	पृष्ठभूमि	३९
४.२	कृतित्व अध्ययनको पृष्ठभूमि	४३
४.३	खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय	४३
४.३.१	खण्डकाव्यको परिभाषा	४३

४.३.२ खण्डकाव्यका तत्त्वहरू	४४
४.३.२.१ कथानक	४५
४.३.२.२ लय/छन्द	४५
४.३.२.३ परिवेश	४५
४.३.२.४ पात्रविधान	४५
४.३.२.५ उद्देश्य	४५
४.३.२.६ भाव	४६
४.३.२.७ कथनपद्धति	४६
४.३.२.८ भाषाशैली र संरचना	४६
४.३.२.९ प्रतीक, बिम्ब, अलङ्कार, रस	४६
४.३.३ साहित्यकार हरिहर सविताका काव्यहरूको अध्ययन	४७
४.३.३.१ विषय प्रवेश	४८
४.३.३.२ मणि शोककाव्यको अध्ययन	४८
४.३.३.२.१ कथानक	४८
४.३.३.२.२ लय र छन्द	५०
४.३.३.२.३ परिवेश	५१
४.३.३.२.४ पात्रविधान	५१
४.३.३.२.५ उद्देश्य	५२
४.३.३.२.६ भाव	५२
४.३.३.२.७ कथनपद्धति	५२
४.३.३.२.८ भाषाशैली र संरचना	५२
४.३.३.२.९ प्रतीक, बिम्ब, अलङ्कार, रस	५३
४.३.३.३ निष्कर्ष	५३
४.३.३.४ जानुका शोककाव्य (२०४८) को अध्ययन	५४
४.३.३.४.१ कथानक	५४
४.३.३.४.२ लय र छन्द	५५
४.३.३.४.३ परिवेश	५६
४.३.३.४.४ पात्रविधान	५७

४.३.३.४.५ उद्देश्य	५७
४.३.३.४.६ भाव	५७
४.३.३.४.७ कथनपद्धति	५७
४.३.३.४.८ भाषाशैली र संरचना	५७
४.३.३.४.९ प्रतीक, बिम्ब, अलङ्कार, रस	५८
४.३.३.५ निष्कर्ष	५८
४.३.४ प्रचण्डलाई पत्र काव्यको अध्ययन	५९
४.३.४.१ कथानक	५९
४.३.४.२ लय र छन्द	६२
४.३.४.३ परिवेश	६२
४.३.४.४ पात्रविधान	६२
४.३.४.५ उद्देश्य	६३
४.३.४.६ भाव	६३
४.३.४.७ कथनपद्धति	६३
४.३.४.८ भाषाशैली र संरचना	६३
४.३.४.९ प्रतीक, बिम्ब, अलङ्कार रस	६४
४.३.५ निष्कर्ष	६५
४.३.६ पुष्प-पत्र महाकाव्यको अध्ययन	६५
४.३.६.१ कथानक	६६
४.३.६.२ लय र छन्द	७२
४.३.६.३ परिवेश	७२
४.३.६.४ पात्रविधान	७२
४.३.६.५ उद्देश्य	७३
४.३.६.६ भाव	७३
४.३.६.७ कथनपद्धति	७३
४.३.६.८ भाषाशैली र संरचना	७३
४.३.६.९ प्रतीक, बिम्ब, अलङ्कार, रस	७४
४.३.७ निष्कर्ष	७६

४.४	कथाको सैद्धान्तिक परिचय	७६
४.५.	कथाको परिभाषा	७७
४.६.	कथाका तत्त्वहरू	७८
	४.६.१ कथावस्तु	७८
	४.६.२ पात्र/चरित्र	७८
	४.६.३ कथोपकथन/संवाद	७९
	४.६.४ देश, काल र परिस्थिति	७९
	४.६.५ भाषाशैली	७९
	४.६.६ उद्देश्य	८०
४.७.	कालरात्रि कथासङ्ग्रह (२०४७) को अध्ययन	८०
	४.७.१ विषयप्रवेश	८१
	४.७.२ अन्त्येष्टि	८१
	४.७.३ महाकालरात्रि	८१
	४.७.४ खुनीरात	८२
	४.७.५ भावना	८२
	४.७.६ विश्वास	८३
	४.७.७ पारपाचुके	८४
	४.७.८ उसको आत्मकथा	८५
	४.७.९ बेवारिसे	८५
	४.७.१० नवआगन्तुक	८६
	४.७.११ बसाइँ	८६
४.८	निष्कर्ष	८७

परिच्छेद : पाँच

उपसंहार

५.१	परिचय	८८
५.२.	परिच्छेद एकको निष्कर्ष	८८
५.३	परिच्छेद दुईको निष्कर्ष	८८
५.४	परिच्छेद तीनको निष्कर्ष	८८
५.५	परिच्छेद चारको निष्कर्ष	८९
५.६	समग्र निष्कर्ष एवम् उपसंहार	८९

सन्दर्भसामग्रीसूची

(क)	सन्दर्भग्रन्थसूची	९१
(ख)	सन्दर्भपत्रिकासूची	९२

परिशिष्ट

परिशिष्ट	:	एक	-	(क) फुटकर रचना विवरण	९३
				(ख) विशिष्ट व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ता प्रश्नावली	९६
				(ग) विभिन्न व्यक्तिहरूसँग गरिएको मौखिक कुराकानी र अन्तर्वार्ताको स्रोतविवरण	९७
परिशिष्ट	:	दुई	-	शोधनायक हरिहर सविताले प्राप्त गरेका सम्मानपत्रको प्रतिलिपि	९८
परिशिष्ट	:	तीन	-	शोधनायक हरिहर सविताको छायाचित्र	१०१

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

यस शोधपत्रमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूको सार सङ्क्षेपीकृत रूप यसप्रकार छन् :

का.मु.	कायममुकायम
कि.ग्रा.	किलोग्राम
क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
जि.शि.अ.	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
द.सं	दर्ता सङ्ख्या
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
ने.क.पा.	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
भ.न.पा.	भरतपुर नगरपालिका
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
मा.वि.नि.	माध्यमिक विद्यालय निरीक्षक
वी.ब.क्या.	वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
वि.सं.	विक्रम संवत्
स्व.	स्वर्गीय
स्व.वि.यु.	स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन
सम्पा.	सम्पादक
संस्क.	संस्करण